

Zsolt Péter

A jelen és a jövő uralásának szociálpszichológiája

Olyan kihívások előtt áll az emberiség, mely szociálpszichológiai kérdésként veti fel a számunkra, hogy ezen kihívásokat meg tudja-e oldani úgy, hogy időperspektívája nem torzul, nem esik bele azokba a csapdádba, melyek a diktatúrák jellemzői. A cikk új meglátásokat tartalmaz a diktatúrák társadalmainak időfelfogásáról.

Bevezetés

Youval Noah Harari alighogy megjósolta [könyvében](#) a járványok eltűnését, már Wuhan 11 milliós városából elindult a koronavírus, mely tüdőgyulladásos megbetegedésként szedi az áldozatait. Wuhant nem csak egyszerűen karanténba zárták, de olyan szabályokat is életbe léptettek, melyek a középkori pestisjárványok kezelésére emlékeztetnek: bevásárolni több családnak csak egy küldöttje mehet, a tömegközelkedés leállt, cikkünk írásakor az [utcák üresek](#) és a járvány Európában is terjed.

Szélsőséges helyzetekben erős államra, központosított döntések meghozatalára van szükség, melyekkel demokráciák és diktatúrák egyaránt rendelkezhetnek, de különösképp a diktatúrák. Ilyenkor [mondja Foucault](#) „a hatalom megosztatlanul gyakorlódik, folyamatosan, hierarchikus alakzatban, ahol minden egyént állandóan kijelölnek, megvizsgálják és besorolnak az élők, a betegek és a halottak csoportjaiba – ebből áll össze a fegyelmező gépezet...”

S vajon nem szaporodnak-e az okok, melyek a globális válságot mutatják? – Informatikai támadások, menekültügy, környezeti katasztrófák, felmelegedés, túlnépesedés, éhezés, fejlett civilizációk új generációinak eltűnése, falvak elnéptelenedése, vagy épp a világjárványok elindulása?

Harari egyáltalán nem optimista, még ha a járványokat – tán tévesen ki is zárta -, mert nem kevésbé népszerű [második könyvében](#) már úgy véli, hogy az elit a történelem során most először került abba a helyzetbe, hogy nincs szüksége tömegek támogatására. Nincs szükség rabszolgákra ott, ahol a földet programozott vető- és aratógépek művelik, vagy katonákra ott, ahol gépek is harcolhatnak. A végkövetkeztetés, hogy most először nem lesz szüksége az elitnek a népre, a leszakadó tömegek nélkül is fenntartható a rendszer. Az elit így koncentrálna önmaga fejlesztésére, mely a géntechnológia és a robotizáció következtében számára egy [poszthumán](#) fejlődést jelenthet, míg a tömegek elbutulnak, elszegényednek, de akár el is pusztulhatnak. Fölöslegessé válásuk nem jelenti feltétlen azt, hogy az

elit vissza is él a hatalmával, ám ha ez a kérdés, márpedig jelen dolgozatunkban ez, akkor meg kell vizsgálnunk azokat a társadalmakat, ahol ez a visszaélés megtörtént, még ha csak olyan példákat is tudunk felemlíteni, mikor az elit nem szakadhatott el teljes mértékben a néptől. Például Hitler, aki azt gondolta, ha neki pusztulniuk kell, pusztuljon a németység is. A kommunizmusban és a fasizmusban is az elit igyekezett a végletekig visszaélni a hatalmával, szörnyű pusztítást vitt végbe és a nép a fasizmus esetében jobban, a kommunizmusban kevésbé, de partner volt ebben.

Bár nem a magyar társadalom jelen állapotával fogunk foglalkozni, hanem általában az emberi természettel és a hatalom önmagából kifordult formáival, de nálunk is található aggasztó jelek. Ilyennek tartja Bánki György nárcizmusról írott [könyvében](#) azt a megközelítést, hogy a politika a [pillanatok uralásának művészete](#). Nem említi, de tudható, hogy az a regnáló magyar kormány spindoktorának egy nyilatkozata volt. Bánki problémája a megállapítással az, hogy aki így érvel, az az értelmes vitától elhatárolódik, feleslegesnek tartja. A nárcisztikus tesz úgy, mintha semmi köze sem volna saját mondataihoz, hisz ő ezeken kívül, még inkább fölötte áll. Nárcisztikusnak tekinthetünk számos olyan diktátorokt, kik lenézik, dehumanizálják alattvalóikat. (Ld. Hitlerrel kapcsolatos korábbi példánk.) Még érdekesebb, hogy a diktatúrák elfogadói is mint zsák a foltját egészítik ki a nárcisztikus vezetőt. A grandiózus énnel bíró nem elégséges a rendszer

stabilitásához, kellenek őket imádók, a lelkesek, a konformisták, az alávetettségben kielégülésre szert tevők, a ravaszok, a beletörődők.

A kommunizmus és a fasizmus uralkodni akart saját állampolgárain és gazdaságán, aztán más embereken és más gazdaságokon is. Az uralmi törekvések lélektani vonásait csak vázlatosan vetjük fel, mert fókuszunk ezen rendszerek időhöz való viszonyára irányul. Egy olyan disztópikus világban is, melyet Harari felvet, rendelkeznie kell az elitnek egy sajátos időérzékelésnek, s még inkább kell, hogy ugyanilyen legyen azoknak is, akik a tömegdemokráciában a propagandák lelkes követőivé válnak. Állításunk szerint a fasizmusban és a létező szocializmus első évtizedeiben felismerhetők mániákus és nárcisztikus jelek. Legitimációjuk alapját azon pszichológiai szükséglet kielégítése adta, hogy tömegekkel hitették el felsőbbrendűségükben már most birtokolják a világot, illetve, a kommunista rendszer esetében azt, hogy a tervezhetőség birtokosai. A sajátos karakter és fejlődési szint még inkább kirajzolódik, ha a skála másik oldaláról is szót ejtünk, a jövő és a jelen birtoklásának lemondásáról, noha természetesen nem amellet kívánunk érvelni, hogy ne volna felelősségünk a jövőnkért. Tervezni-felkészülni, vagy birtokolni akarni azonban két nagyon különböző dolog.

Horror vacui

A *horror vacui*-tól való beteges rettegés velejárója a kiszámíthatatlanságtól való menekülés, a véletlen kizárása. Sokak számára még mindig kevésbé félelmetes a titkos társaságoknak való vélt kiszolgáltatottság. Krekó Péter nem lát itt patológiát, s nem tartja bizonyíthatónak az összeesküvés elméletek hívei közt a szociológiai korrelációkat. Azt [írja](#), hogy olyan mélyen rögzül mindannyiunkban a magyarázatok iránti igény, hogy emiatt egyáltalán nem kell pszichés betegségekre gondolnunk. Az összeesküvés elméletek hívei többnyire egyáltalán nem beteg emberek. Megfordítva azonban – tennénk az íráshoz kritikai kiegészítésként - azok a nárcisztikusok, kik tartós hatalomra tesznek szert, ki vannak szolgáltatva a paranoiának, s ha diktatórikus vezetőkké válnak ez a lelki szövődmény (a paranoia) elkerülhetetlen a számukra.

A származására büszke ember sem beteg, sőt, inkább a származásával bajban lévő szorul segítségre. S hogy a magyarra jellemző tud lenni az öngyűlölet is, arról korábban a Méltányosságban [írtam](#) már. Az etnocentrikus nem akkor lesz patológiás, mikor saját közösségéről, nemzetéről, társadalmáról úgy vélekedik, hogy az szebb és okosabb és jobb másnál, bár nyilván ez is sokszor megalapozatlan.

Onnan tudható, hogy nárcisztikussá vált, ha azt állítja, hogy az övé a lehető legjobb és legtökéletesebb nemzet, faj, etnikum, politikai közösség, s aki mást mer mondani az ellenség. A „tartsák tiszteletben a kultúránk” pedig sokszor – pl. egy nőket elnyomó közösségben - nem más, mint megannyi önzés és visszaélés takargatása. A magát mindenek fölé helyező mástól nem akar és nem is tud tanulni – ha ezt állítja csak megjátssza -, hiszen aki tökéletesnek hiszi magát az csak önmagából táplálkozhat, aki fél a külvilágtól, az csak önmagában bízhat. Ugyanakkor a probléma épp az – mondja Bánki is -, hogy a nárcisztikus önmagában nem bíz. Így lesz aztán görcsösen minden saját kudarc oka más árulása, egy külső ellenség. A mások hibáztatása [Hitler esetében](#), a Ceausescu házaspár esetében kiegészült még az önsajnálattal is: „ezek nem érdemelnek engem meg”, „ezek nem tudják mennyit tettem értük” – ilyeneket és hasonlókat mondanak a végső összeomláskor. Számunkra nem az a fontos most, hogy a diktátorokat magukat elemezzük, és a mélyére ássunk annak, hogy miért gondolják önmagukat ezek az emberek népük anyjának meg apjának, hanem az a kölcsönhatás, ami már az első kis lépésekkor beindul, ahogy a nárcisztikus társadalom a nárcisztikus diktátorával belecsúszik az öngazolások és a bűnbakkeresések csapdájába.

Nem azt állítjuk, hogy egy jól működő demokrácia attól jó, mert abban nem tervezik a jövőt, vagy mert nincs önbizalmuk, sőt, tisztában lehetnek azzal, hogy miben jobbak másnál, védik is magukat, de nincs

bennük önimádat, nincs bennük félelem a jövőtől, s van elég önbizalmuk ahhoz, hogy ne csak biztonságra törő célokat tűzzenek ki maguk elé. Gazdasági szervezeteknél ez például úgy [érhető tetten](#), hogy nem a profitmaximalizálás alapján hozzák meg döntésüket.

Kohlberg [modelljében](#) megkülönbözteti a konvencionális szintű erkölcsi tudatot a posztkonvencionálistól. Előbbi tekintélyelvű és etnocentrikus, utóbbi ezektől megszabadult, noha betartja a társadalmi játékszabályokat, tehát van erkölcsi tartása és kiszámítható. Lehetne ezt a modellt társadalmak egészére is használni, nemzetekre, politikai közösségekre, s még izgalmasabb annak feltételezése, hogy a politikai vezetés és a társadalom közt összhangnak kell lennie. A posztkonvencionális nem rémül meg a *horror vacui*-tól, attól, hogy létezik véletlen, s attól sem, hogy a jövő teljességgel kiszámíthatatlan. Nem is akarja uralni, csak terelgetni, nem akar erőszakos eszközöket használni, mert optimista. A posztkonvencionális gyanúsan is tekint arra a nárcisztikusra, aki azt állítja magáról, hogy minden jövőbeli problémára felkészült és kezelésében ő az egyetlen, aki választható, mert ezt hazugságnak érzi. Következésképp a posztkonvencionális közösségekben a nárcisztikus elveszti a hatalmát. A probléma azonban épp ott van - s már Kohlberg sem cáfolta ezt -, hogy az emberek döntő többsége nem éri el a posztkonvencionális erkölcsi szintet, s ez az oka annak, hogy a demokráciákban a nárcisztikus vezetők, ha több kedvező feltétel is rendelkezésükre áll, felemelkedhetnek. Ilyen környezeti feltétel például, ha valóban van

mitől félniük az embereknek, legyen az járvány, népvándorlás, gazdasági válság stb.

A fasizmus vagy a kommunizmus legdiktatórikusabb éveinek lélektani elemzése módszertanilag még mindig a legkönnyebb, mert a vezető típusok és a társadalmi reakciók vegytiszták. Mint mondani szokás, ezekben a korszakokban azok kerülnek a felszínre, akik máskor szerencsétlenként, tehetségtelenként a társadalom alján állnak, de legalábbis a sikertelenek és a frusztráltak közt találjuk őket. Még durvább megfogalmazásban, a bűnös korszakokban az emberiség „szemete” válik uralkodóvá. Ugyanakkor ezek az emberek is emberek, s mint írtuk többnyire sérült személyiséggel, sérült önképpel, bizonytalansággal, engedelmességi szükséglettel és/vagy kóros nárcisztikus egóval rendelkeznek.

Életrajzi adalékokkal lehet megtámogatni azt a tételt, hogy valóban rosszul történik a vezető kiválasztás az emberiség rossz periódusaiban. Eichmann például demokratikus közegben sikertelen kishivatalnok maradt volna, saját családjá sem várt tőle túl sokat, de egy olyan időszakban, amikor a vezér vak követése, a megbízhatóság és a hűség – [Hannah Arendt szavaival](#) – a gondolkodásról való lemondás vált a legfőbb erénnyé, óriási hatalmat szerezhetett és milliók sorsának élet-halál urává vált. Az engedelmesség, a rossz rendszer iránti hűség, szemben áll az autonómiával. Nem csak a szakmai autonómiával, sőt, nem is elsősorban azzal. Eichmann-t az tette igazán szörnyeteggé, hogy szakmailag elfogadhatóvá, sőt, jóvá vált, és „csupán”

emberségét veszítette el. Beosztottjának, Auschwitz parancsnokának Rudolf Höss-nek sem külön az előtörténete. Höss-t fanatikusan vallásos apja gyötörte, és Höss lázadása addig terjedt, hogy a vallást megtagadva erkölcsi maximalizmusát megtartva egy engedelmes, a náci rendszert Isten helyébe tevő emberré vált. A fenti példákban két feladatában nem csak kötelességtudó, de kreatív embert láthatunk. (Höss fejlesztette ki a zuhanyrózsás és a szappanosztás megtévesztését a gázkamráknál, hogy az áldozatok azt higgyék, tisztálkodni viszik őket.)

Kevésbé vészterhes időszakban a politika túlhatalmát látva a szakmaiság feláldozásáért szoktunk aggódni, s emiatt látjuk a lemaradást fejlesztésekben, szervezetekben, tudományos teljesítményekben, s hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a hatalomhoz való igazodás túlzott mértékűvé válásának olyan kontraszelekció a vége, amely teljesítmény tekintetében okoz lemaradást. Pedig lehetséges, hogy ekkor is sokkal nagyobb kár keletkezik az emberi minőségben, ami azonban [más mérőeszközökkel](#) volna megragadható: bizalom, boldogság, életöröm stb., azaz csupa olyasmivel, amivel a korábbi GDP mérőeszközt egyre inkább ki szoktuk cserélni, ha a sikerességet akarjuk meghatározni.

A fasizmus és az egyén

Bár azt írtuk, hogy a szélsőséges társadalmak elemzése módszertanilag könnyű, túloztunk. A fasizmus okát, titkát, gondolati rendszerének társadalmi fogadókésztségét nagyon sokan keresték, hiszen a történelmi tapasztalat, a háborús sokk, erre néhány tudósgenerációt állított rá. Még sincs egy általános képletünk. Valószínű az emberi faj igen képlékeny, járványok idejében át tud alakulni és úgy működik, mint egy hangyakolónia, s aztán ennek is köszönheti túlélését, más esetekben meg olyanok vagyunk, amilyeneknek a hollywoodi filmek ábrázolnak minket: egyetlen hős menti meg a világot.

Elsőként a [Frankfurti Iskola](#) tagjait kell említenünk. Ők a magyarázatot megadni vélték a poroszos családmodellben, abban a társadalmi közegben, amelyben tisztelni kellett az apát akkor is, ha arra az nem adott okot, s így a frusztrációnak és az engedelmességi kényszernek egy szadista, merev, tekintélytisztelő embertípusát alakította ki. [Horkheimer és Adorno](#) még demokratikus és autokratikus személyiségeket különböztetett meg, Erich Fromm pedig összefoglalta törekvéseiket a „[szadomazochista](#)” [fogalommal](#), illetve a [szabadság előli meneküléssel](#), mely utóbbi szerinte a kommunista diktatúrának és a fogyasztói magatartásnak is a magyarázata, hisz a fogyasztásba is

lehet menekülni, nem csak a diktatúrákba. A szadista pedig megveti a gyengeséget, a mazochista egy nagy hatalomért cserébe az Én-jét adja fel. A szadomazochista mindkettőt teszi. Más szociálpszichológusok a gonosszá válás okát az engedelmességben ([Milgram](#)), az emberi konformitásban ([Asch](#)), a szerepek erejében ([Zimbardo](#)) kereste, illetve ezek kombinációjában. Többnyire az derült ki a fenti kutatók által végzett kísérletekből, hogy az emberi természet ki van szolgáltatva a gonoszságnak, tehát egyáltalán nem meglepő, hogy belevihető a fasizmusba. Még csak porosz családmodell és nehéz gyerekkor sem kell hozzá, elég a megfelelő környezet és a vezető.

Erik Erikson már eleve a [vezető kiemelkedésének](#) speciális társadalmi körülményeire koncentrált mikor Lutherről és Hitlerről írt. Az a környezet problémátikus – mondja –, amelyik nem engedi a mobilitást, túlságosan lezárt, elfojtja a kreativitást és nem tudja szocializálni az alkotó energiákat. Hozzáteszi még, hogy másfelől a grandiózus énnel bírónak a szándékai, törekvései lehetnek túlságosan akaratosak, helytelenek, károsak. Az ilyen szerencsétlen környezet-egyén konstellációban felszínre kerülhet egy Hitler típusú politikus. De megtörténhet az is, hogy jó változások állnak be, mint például Luther esetében, aki szintén beleütközött abba, hogy jobbító szándékaira nem volt fogékony a katolikus egyház.

Robert K. Merton funkcionalizmusa még neutrálisabb. Modelljében a társadalmi célok és a hozzájuk vezető eszközökhöz való viszonyban osztályoz.

Attitűd a célokhoz	Attitűd az eszközökhöz	Adaptáció módja
elfogadó	elfogadó	konformitás
elfogadó	elutasító	újító
elutasító	befogadó	ritualista
elutasító	elutasító	visszavonuló
elutasító/befogadó	elutasító/befogadó	lázadó

Táblázat forrása: https://hu.wikipedia.org/wiki/Robert_K._Merton

Egy példa segítségével mutatjuk meg, hogy a fenti táblázat milyen általánosan és értéksemlegesen használható. Az újítókról nyilván pozitív dologra asszociálunk, arra, hogy van egy begyöpösödött rendszer, aztán jön valaki, aki ezen változtat, de ez a lázadó. Ha a rendszer céljai jók, például a korrupciót akarja csökkenteni, új technikai eszközök kitalálása (pl. pénztárgépek bekötése a hatóságokhoz) lehet pozitív újítás. De az újító lehet szörnyeteg is. Höss elfogadta azt a célt, hogy az egész európai zsidóságot meg kell

semmisíteni. Nem szerette nézni a kegyetlenkedést, de a célokkal anélkül azonosult, hogy saját magát antiszemitának tartotta volna. Újítóvá azért vált, mert az addigi eszközöket elutasította, nem látta elég hatékonynak.

A környezet a funkcionális Merton-i megközelítésben, mint valami gépezet irányítja, rendezi a világ dolgait, benne az emberek sorsát. Kielégíti igényeiket, ellátja szükségleteiket, megfogalmazza céljaikat, vagy legalábbis választható alternatívákat kínál. S mivel ezekben a rendszerekben időről-időre belekerülnek megemészthetetlen egyének, van, amikor ezeket az egyéneket a gépezet bedarálja, van, amikor olyanok is megakasztják a gépezetet, kik a korábbi korokban jelentéktelenné váltak volna, mert a rendszer már amúgy is akadozik. Emiatt a kép miatt is érdemes tanulmányoznunk a kölcsönhatást. Nem csak azt, hogy mi lesz a kapcsolatból, az „adaptáció módjából”, hanem azt is, hogy miként alakulhatnak ki az ilyen kapcsolatokból szerves módon szélsőséges és igazságtalan társadalmak.

Horkheimerrel és Adornoval szemben nem a porosz tekintélytisztelő családmodellt tartjuk meghatározónak. Ebben a freudista modellben a fasizmus oka tulajdonképpen a gyerekkor. Ám ehhez tömegeknek kellett, hogy olyan gyerekkora legyen, mint Hitlernek, aki nem tudta megvédeni anyját alkoholista apja agressziójával szemben, s aki nem tudott apja ellen fordulni, mert a társadalmi normák ezt nem engedték. Az is igaz, hogy Höss, vagy Eichmann és sok náci vezetőre jó megközelítést ad a gyerekkort elemző pszichoanalízis. Ám szerintünk

a másik megközelítés a termékenyebb, mely szerint a társadalmi struktúrából eredő mobilitási problémák olyan frusztrációt generáltak, amely egyfelől Hitler-típusú sérült személyiségek lázadását, másfelől a nem sérült személyiségek tömegeinek követési hajlandóságát eredményezte.

Ha Horkheimernek és Adornonak volna igaza, akkor máskor is elszabadult volna a fasizmus, hiszen a német családmodell a történelemben máskor is megfigyelhető volt. Ám Erikson magyarázata sem elegendő önmagában, hiszen választ kell adnunk arra, más korokban miért nem okozott olyan mély problémát a társadalmi mobilitás hiánya:

A polgárosodás előtti történelmi időszakokban nem voltak mobilak a társadalmak. A feudalizmus zárt világában mégis mindenkinek megvolt a helye, s a vallás célt és értelmet adott a hétköznapi keserűségének épp úgy, mint a halálnak. Az igazság - [írja Hankiss](#) - a halál után teljeseedett ki, az élettől ilyesmit nem vártak. Amikor ez a világrend felbomlott, sorban jöttek a forradalmak és ellenforradalmak. Ám a 20. században végbement Max Weber szavaival élve az „[elvarázstalanodás](#)”. A fasizmus a „varázslatért” épp az ősbibb erőkhöz nyúlt vissza, a [mágia vonzotta](#), a nácizmus éltető ereje az okkultizmus lett, s mára jól dokumentált a rendszer [keresztényüldözése](#) is. Míg a nácizmus esetén a vallásüldözés rejtett módon, addig a kommunizmus esetében ideológiailag is vállalt módon jelent meg. Ám mindkettő

mögött a kulturális táptalaj az elvarázstalanodás volt, azaz a formális egyházak spirituális meggyengülése.

Az Erikson-i modellben tehát az egyén előtt lezáródtak a mobilitási lehetőségek, ezt pedig a 20. századi ember nem volt hajlamos úgy tudomásul venni, mint a középkori. (Bár mint olvashatjuk tőle, Luther Márton se vette tudomásul.)

A fasiszta rendszerek egy ponton nem is különböznek például az olyan primitív mágiától, mint a vudu. Mindkettőben a pillanat vágyteljesítése érhető tetten. A pillanat birtoklását ígérte Hitler, a saját fajának azonnali felemelkedését és dicsőségét, s ha ezt nem is érte el, a pillanatok [szónoklataival uralta](#). Néhány bámulatos képességet valóban birtokolt. Fizikailag nem fáradt el a karja, bármeddig tartotta a magasban, nem kellett technikai trükkökkel megtámasztani, fotografikus ([eidetikus](#)) emlékezőképességét pedig kortársai tévesen intelligenciának hitték.

Hitler elsőként az alacsony társadalmi státusú tömeget bővölte el, főként azokat, akik addig elnyomva voltak, akik kicsik voltak, mint ő is, akiket kinevettek, akiknek az éhezéstől kellett félniük korábban. Hitler a kisember kezébe adott azonnal pszichikus hatalmat, a felsőbbrendűség tudatát. Nem volt nehéz nárcisztikus énjével a kiszolgáltatott kisemberekből nárcisztikus tömeget formálni. S tette ezt mégpedig úgy, hogy „míg maga és apparátusa – mondja Fromm – a német tömegek feletti hatalmat élvezi, addig a tömegek maguk is

rájönnek a más nemzet feletti hatalom ízére és a világ leigázásának szenvedélyére." [\(1993. 185.o.\)](#)

Hitler a Hosszú kések éjszakája miatt, politikai riválisainak [legyilkolásáért](#) életfogytiglani börtönbüntetést kellett volna kapjon, ő azonban büszkén vállalta tettét arra hivatkozva, hogy egy magasabb eszme nevében kényszerült minderre, mely magasabb eszme tulajdonképpen nem csak hatalommegtartási szándéka volt, de nárcisztikusságának öngazolása. Hogy ez inkább volt önbecsapás, mint ravasz hazugság, azt sejtethetjük. Az árja faj és önmaga grandiózusos énje közé egyenlőségjelet tett, s aztán persze „csalódott” a népben. Nem árt ezt a mechanizmust a szemünk előtt tartani, mert a személyiségtorzulásnak minden politikai szinten és minden korszakban gyakori mechanizmusáról beszélünk. Már ott ki kell gyulladni a vészjelzőnek, mikor egy politikus azt állítja, ő maga a nép.

Eddigi tanulmányainkban azt olvashattuk, hogy Hitler hatalomra jutásának feltétele a weimári köztársaság gyenge állama volt, ám minden demokrácia gyenge, amennyiben demokrácia alatt a tömegek által támogatott csoport kormányzói jogait értjük. Mégis kik, milyen körülmények közt és milyen programmal képesek hatalomra kerülni? – S Hitler ígérete az azonnali nagyság volt, aki követte őt a jelenben képzelhette magát fontosnak, kiválasztottnak.

A fasizmus egy elvallástalanodó tömeg számára a biztonságot, a pillanat uralmát, a nagyságot ígérte. Minél lejjebb volt valaki a

társadalmi ranglétrán, minél kiszolgáltatottabb volt, minél műveletlenebb és minél többet nélkülözött, annál többet kapott a rendszertől. A legtöbb témával foglalkozó szerző szerint a fasizmus ezekre az emberekre épülhetett, egy jóléti társadalomban, egy tanult világban, egy demokratikus értéközösségben nem tudott volna szárnyra kapni.

Horkheimer és Adorno kérdése is az volt, hogy miért nem talált termő talajra a fasizmus Amerikában, és miért talált Németországban, de válaszuk, hogy mert a németeknél a porosz családmodell volt a mérvadó, Amerikában pedig a demokratikus, kevés dimenziót vizsgál és túlszichologizált. Amerika nagyobb mobilizációt és szabadságot ígért, s talán épp ezért nagyobb jólétet tudott már adni a 20. század embereinek. Itt kevésbé szorongtak, kevésbé érezték magukat tehetetlennek. Aki gazdagodni akart az gazdagodott, aki tanulni akart, az megtalálta a módját, hogy tanulhasson. Egyikhez sem volt szükség vezérre, grandiózus gyermeki én táplálásra, pótcselekvésre, s nem tornyosultak leküzdhetetlen osztálykülönbségekből származó társadalmi akadályok. Noha mindig minden generációban megjelenik a vezető iránti szükséglet és az én határtalan kiterjesztésének grandiózus vágya, de az amerikai társadalom mobil maradt.

Eltérő korokban más kihívásokat lehet megragadni,. Freud idejében nem véletlen voltak hisztériások a nők, hiszen óriási szexuális elfojtással, alávetetten, sok frusztrációval kellett élniük, ettől fizikailag volt, aki nem csak elájult, de le is bénult, de a terápiával fizikai problémáik is

enyhültek. Ma nem is ismert a hisztéria, ellenben a nárcisztikusság megint komoly probléma, de nem kollektivista, hanem individualista módon jelenik meg. Nem csupán a bizonytalan gyerekkor a bűnös, de a kulturális környezet és a fogyasztói társadalom sikerképzetei is.

Térjünk azonban vissza az időhöz való viszonyra. Pszichológiai szempontból jól tanulmányozott, hogy milyen időperspektívák és megélések lehetnek, hogy milyen az optimális múlt- meg jövőperspektívák, de társadalmi szinten erről elemzést nem tudnánk idézni.

A kommunizmus és az egyén

A pillanat uralásával szemben a kommunizmus ideológiája egy másik programmal jelentkezett. Ez az ideológia a jövő birtoklását ígérte. Nem csak birtoklását, hanem annak magabiztos tudását is, hogy miképp kell a jövőt az ember uralma alá hajtani. A gyökerek nyilván a felvilágosodásig nyúlnak vissza, vagy a szociológiában [pozitivizmusnak](#) nevezett időszakig. Itt sem volt szükség a hagyományos vallásokra, csak ezúttal nem a mágikus jelen (Ld. egy tömegrendezvényt egy fasiszta társadalomban), hanem a racionalitás, az ész mindenhatósága kezdte meg a maga rombolását.

A jövő biztos birtokbavételének hite nagyszerűen testet öltött az ötéves tervekben. A jövő tervezhető, csak legyen egy élcsapat, kit az

irányításra kiképeznek, s mindenki más pedig engedelmeskedjen. A földi mennyország ígérete talán mindig kevés volt ahhoz, hogy tömegek a maguk számára be tudják ezt helyettesíteni a vallással – noha a Német Római császárok ígérete sem volt más -, de a kényszerek, a félelmek, a konformitás jobban is működött a demokráciát nem ismerő társadalmakban. Ezúttal már nem a kispolgári tömegek lettek megcélozva, hanem a kiemelt munkásság és parasztság. Ez a rendszer sem a magasan képzett szakmunkásokra tudott építeni – ahogy a fasizmusnak is ellensége volt a szociáldemokrácia - mert számukra a jövő bizonytalansága azért sem volt rémisztő, mert épp szakmai tudásukkal képesek lettek volna alkalmazkodni hozzá.

A jövő uralása az értelmiség számára épp oly imponáló volt, mint ahogy a pillanat uralásának ideológiáját is tudta támogatni korábban. Noha feltételezhetjük, hogy voltak, akik őszintén hatása alá kerültek a diktátoroknak, más értelmiség számára Hitler vagy Sztálin nevetséges paprikajancsi, vagy félelmetes szörnyeteg volt. Az általuk hirdetett világ azonban ideológiáját tekintve lett számukra vonzó, és ezért állhattak be udvari ideológusnak. (Csak igyekszünk megérteni miért volt az értelmiség jelentős gondolkodói számára mindkét vonulat vonzó.)

Leginkább az úgynevezett „szovjet ember” azonosult a kommunizmus ígéretével, mely a nélkülözésekért és az önmegtartóztatásért cserébe, a vallásokkal szemben nem túlvilági, hanem evilági igazságosságot,

bőséget és boldogságot ígért. Egy grandiózusos jövőt. A szovjet ember úgy képzelte, az emberiség az ő példaadásán keresztül megváltozik, egyéni érdekei szerint hamarosan mindenki kollektív célokat fog szolgálni, irracionális eszmék helyett pedig racionálissá fog válni, azaz döntései józanok és kiszámíthatóak lesznek. ([Allport emberképeinek](#) modelljében jelenik meg a kollektív racionális, azaz a szovjet típus.)

A mindent kiszámíthatóvá, tervezhetővé tevés, voltaképp egy rendkívül merev személyiség vágya, a horror vacuit igazán nehezen viselő ember pótcselekvése. Már Horkheimerék empirikusan is igazolni látták, hogy az előítéletes személyek tekintélytisztelőek, s egyúttal nehezen viselik a változatosságot, a komplexitást, az egyértelműség hiányát. A szocializmus ennek megfelelően a nem demokratikus személyiségtípus kiszolgálója, egy rendkívül merev rendszer, amin a valóság ütötte réseket csak hazugságokkal lehetett befoltozni. Ha a terv X tonna búzát írt elő, akkor az adminisztráció X tonna teljesítményt jelentett le, függetlenül attól, hogy kevesebb volt-e a termés. (Netán több, mert az se volt jó, mert akkor a következő évre emelték volna a normát.)

Mindkét társadalomban, a kommunizmusban és a fasizmusban is megdöbben a utókor a tömegek éljenzése, rendszert támogató magatartása. Miért követnek teljesen antiszociális, gyilkosság iránt közömbös ám a tömegek előtt valódi cselekvéseiket rejtegető, tehát a tömegek normáit mégiscsak számításba vevő vezetőket? Miért tudják így megtéveszteni és magával ragadni emberek sokaságát a

nyilvánvalóan pszichológiailag torz és beteg személyiségek? – Alighanem azért, mert az empatikus és egészséges pszichével bírók jelentős százaléka egyvalaminek nem tud ellenállni: saját csoportja nárcisztikusságának. Amikor tömegek indulnak el a [nárcisztikusság lejtőjén](#), egy rendkívül veszélyes folyamat indul el. A lelkesedés és az öngazolás a végén teljesen vakká tehet akár egy egész nemzetet.

Míg a fasizmusban az MI nárcisztikussága a jelen azonnali birtoklását ígéri az ÉN-nek, addig a kommunizmusban ÉN képzelet magát felsőbbrendűnek – s bárki, aki kijárja a Marxista-Leninista iskolát már különb – és a MI-t el kell nyomni, hogy aztán a jövő beteljesítse az utópiát. Utópiát mindkét rendszer hirdet, de az egyik a jelen utópiája, a másik a jövőé.

Kitekintés: a skandináv demokráciák és az egyén

A fenti beteg társadalmaknál nyilván egy rugalmasabb, sem a jelent, sem a jövőt megerőszakolni nem akaró, de igazságos és reális célokat kijelölő társadalmat kell felépítenie olyan embereknek, kik szembe tudnak nézni azzal, hogy a jövőt csak korlátozottan tudják meghatározni, s hogy nem ők a jelenben a világ közepe. Bár igény mindig volna arra, hogy a biztonságra törekvés és a magasabb rendűség pszichológiai igényeit kielégítsük, csak a nagyobb tömegek

fejlettebb személyisége (posztkonvencionális) lehet garancia arra, hogy a társadalom tartósan képes egy magasabb szinten működni.

[Vállalati kutatások](#) szerint az igen magas minőségű szervezetek bár nagyon eltérőek lehetnek, közös bennük, hogy a jövőre való előrejelzést hiábavalónak tartják, ilyen osztályokat nem működtetnek és nem irányítani, hanem inkább gyorsan reagálni igyekeznek. Egy politikai tevékenység ennél nyilván hosszabb távú gondolkodást igényel, s egy reflexiós érzékelést a különböző folyamatokra, de a jövő uralása nem a demokratikus társadalmak politikai üzenete.

Zimbardo [idővizsgálataiban](#) többek közt azt elemzi, hogy a jelenbe önsorsrontó módon azok menekülnek, akik perspektívatlanok tartják az életüket. Ilyenkor egy felelőtlen, hedonista életvezetés alakul ki. Torzult időperspektívákról szóló könyve a rossz (traumatikus) múltra és a jelenlétküliségre figyel. Zimbaro egy meghatározott kombinációt javasol a múlt, a jelen és a jövő értelmezésére. Mert a múlt feldolgozása is igen fontos. (Nem foglalkoztunk ezzel, noha érdemes megvizsgálni milyen agresszíven állnak a múlthoz a pszichopata rendszerek.) Elster is szellemesen érvel [könyvében](#) amellett, hogy elvileg a jelen hedonizmusának egy racionális logika szerint győznie kéne. Például egy kicsit inni mindig jó, mégis a legtöbb ember nem válik ettől a törvényszerűségtől alkoholistává, mert gondol a folyamatos ívás távlati következményeire. Helyes jövőfókusz nélkül mindannyian alkoholistává vagy drogfüggővé válnánk, hacsak nem eleve nem azonnali negatív élmények ezek az örömszerző források a

számunkra. Az irigyelt társadalmakban nincs patológiás uralomvágy, ugyanakkor nyilván ennél többről szólnak.

A skandináv államok sajátossága, hogy a jólétet nem csak az elit számára akarják garantálni. Ez épp, hogy a pillanatnyi hedonizmusból való kilépés képessége és a jövőért való felelősségvállalásé. Hogy ez mennyire ritka dolog a nemzetek életében mutatja, hogy szinte egyedülálló például Norvégia abban, hogy tengeri olajlelőhelyeikből származó gazdagságát nem élték fel, és nem szívta el az elit. Nem a versengésre épülnek ezek a ritka társadalmak, nem céljuk a minél nagyobb teljesítmény, sokkal inkább a lemaradókra való figyelem a meghatározójuk, nem a minél gyorsabban minél nagyobb GDP elérése lebeg a szemük előtt. S az emberi élet minősége nem megvalósítható szerintük másként, csak úgy, ha az alapértékek tekintetében tisztelik az életet.

Míg a diktatúrák vannak a nárcisztikus és az „időuraló” skála negatív végében, addig a skandináv országok a másikon. Noha fasizmusról, náciizmusról, kommunizmusról jelen időben nem beszélünk, ahogy a koncentrációs tábor kifejezést sem használjuk már, de [„átnevelő táborok”](#) ma is vannak. Ráadásul ezek nem valami jóra nevelnek, hanem a mai diktatúrák agyemosó intézményei.

A tömegdemokráciák válságjelenségei növekednek, mégis ott esélyesebb a megújulás, ahol a tömeg nem arctalan, passzív, cinikus. Az állampolgár művelt, és sem nem szélsőségesen individualista sem

pedig kollektivista, nem gondolja magáról, hogy tökéletesen racionális, de azt sem, hogy a másik ember teljes mértékben irracionális volna. A skandináv siker-recept azért utolérhetetlen akár az Egyesült Államok, akár Közép-Európa számára, mert e közösségek sikerfogalma igen eltérő. A skandináv sikerfogalom [posztmateriális](#) és szolidáris, távlati célokhoz kötődik és egalitárius társadalmat építő, miközben igen erősen emberi jog centrikus. Az egyén bár törekszik az igazságosságra és az egyenlőségre, a másság tiszteletére, s igyekszik a liberális értékek szerint élni, de az egyéni különbségekből származó generációkon keresztül halmozódó életminőségi szakadékokkal, vagy a csoportgondolkodásból származó előítéletekkel nem tud mit kezdeni. Ám a lényeg az, hogy az egyén küzd, és nem hódol be az ilyen problémákra egyszerű receptet nyújtó ideológiáknak. Meg tudja őrizni az önreflexiót, a vitatkozás kultúráját, noha itt is ugyanazok a kihívások, mint másutt.

Befejezésként mindössze csak egy ellenpontot szerettünk volna felmutatni a diktatúrákkal és csak felszínesen hivatkoztunk egy olyan társadalmi-kulturális helyzetre, mely valószínűleg a legtávolabb van a görcsös birtoklásvágytól, az idő megerőszakolásától.

Ha kíváncsi saját populista pillanatnyi énjére, töltsse ki az alábbi kérdőívünket: <https://hu.populismresearch.eu/>

Ha az idővel kapcsolatos személyiségjellemzőire, akkor pedig Zimbardo-ék tesztjét: <https://idoperspektivateszt.hu/>